

HOOFDSTUK VII

GRENZEN AAN DE CONTROLE

Jan Willem Brouwer
Peter van der Heiden
m.m.v. Martin Timmermans¹

Twee belangrijke instrumenten van het parlement zijn het amendement en de motie. Het recht van amendement – het aanbrengen van veranderingen in een wetsontwerp – is voorbehouden aan de Tweede Kamer; de senaat mag wetsontwerpen enkel in hun geheel aannemen of verwerpen. Beide Kamers mogen moties indienen; een motie is in feite niet meer dan een uitdrukking van een in de Kamer levende wens en kan door de regering naast zich worden neergelegd, tenzij deze het karakter van een motie van afkeuring heeft. Aanneming van een dergelijke motie levert dan een ministers- of zelfs kabinetscrisis op. Amendementen maken na aanneming deel uit van de wet en moeten dus door de regering worden uitgevoerd.² Beide instrumenten kunnen het regeringsbeleid doorkruisen. Zij kunnen consequenties hebben die de regering onwenselijk acht, en een amendement kan zelfs de strekking van een wetsontwerp veranderen. In voorkomende gevallen zal een minister dan ook de Kamer ontraden een dergelijke uitspraak te steunen. Doorgaans gebeurt dit, op zijn minst in eerste instantie, op basis van argumenten. Wanneer de minister de Kamer niet weet te overtuigen, rest hem het uitspreken van het ‘onaanvaardbaar’. De bewindspersoon maakt daarmee duidelijk dat aanvaarding van een amendement of motie verstrekkende gevolgen kan hebben, zoals het intrekken van het te amenderen wetsontwerp of zelfs het heengaan van de minister of het gehele kabinet. In de periode van het kabinet-Drees IV maakten ministers opvallend vaak gebruik van het dwangmiddel van de onaanvaardbaarverklaring. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt een aantal opvallende gevallen behandeld, gevolgd door een analyse van dit fenomeen.

De grenzen aan de controlemogelijkheden van het parlement waren ook zichtbaar in het kostbare defensiebeleid dat in de tweede paragraaf aan de orde komt. De Kamer had in 1950-1951 ingestemd met een ondoorzichtig meerjarig begrotingssysteem, waardoor in feite elke controle onmogelijk was. De Kamer mopperde hier al jaren over, maar in 1957-1958 werd de onvrede algemeen. Zij kwam tot uitdrukking in de opdracht voor de bijzondere parlementaire commissie die onderzoek moest doen naar de zogenoemde ‘helmenaffaire’, het militaire aankoopscandaal waardoor staatssecretaris Kranenburg in mei 1958 tot aftreden zou worden gedwongen. De commissie zou onder meer aanbevelingen doen om de begrotingen transparanter te maken. Minister Staf kwam in

de Kamer ook in moeilijkheden door zijn beslissing de Nationale Reserve op te heffen. Uiteindelijk zou hij zich toch staande weten te houden.

Het 'gloeiende ijzer van de temmer'. Onaanvaardbaarverklaringen tijdens Drees IV

De regeling ziekenfondsverzekering voor bejaarden

Door de inwerkingtreding van de AOW op 1 januari 1957 diende de ziektekostenverzekering te worden aangepast van bejaarden die een uitkering op basis van de Noodwet Ouderdomsvoorziening ontvingen. Tot de invoering van de AOW viel deze groep onder de verplichte ziekenfondsverzekering, waarvan de premie substantieel lager was dan die van het vrijwillige ziekenfonds. De AOW zou, in tegenstelling tot de Noodwet, een bodempensioen worden, waardoor iedereen, ongeacht zijn of haar inkomen, een uitkering ontving. Overheveling van alle bejaarden naar het verplichte ziekenfonds was niet de bedoeling; dat zou het sociaal ongewenste effect hebben dat welgestelde ouderen een ziektekostenverzekering met een door de staat gesubsidieerde premie zouden krijgen. Er moest dus iets worden bedacht voor bejaarden zonder aanvullend pensioen.

Minister Suurhoff van Sociale Zaken en Volksgezondheid diende daartoe een wetsontwerp tot regeling van de ziekenfondsverzekering voor bejaarden in, waarin voor ouderen met een inkomen tot f3300 per jaar een aparte bejaardenverzekering binnen het ziekenfonds in het leven werd geroepen. Ouderen met een hoger inkomen bleven aangewezen op de vrijwillige verzekering, die een veel hogere premie kende.³

Suurhoffs wetsvoorstel vond een warm onthaal in de Tweede Kamer, maar er was wel veel kritiek op de door hem voorgestelde inkomensgrens van f3300. Bejaarden met een inkomen dat daar iets boven lag zouden plotseling veel hogere premies voor hun ziektekosten moeten betalen. De commissie van voorbereiding sprak in haar voorlopig verslag de wens uit dat de minister de inkomensgrens zou verhogen tot zeventig procent van de 'algemeen aanvaarde welstandsgrens' van f6000; dus tot f4200. Bij nota van wijzigingen verhoogde Suurhoff de grens weliswaar, maar slechts tot f3400.⁴

Bij de mondelinge behandeling in november 1956 was dit ook het punt waar het om draaide. Al voor aanvang van het debat diende de ARP'er Hazenbosch een mede door de KVP ondersteund amendement in om toch de grens van f4200 in de wet op te nemen. In een gloedvol betoog probeerde Hazenbosch de minister te overtuigen. De overgang voor bejaarden die net iets meer dan f3400 ontvingen was veel te groot; zij gingen maximaal f13 per maand meer aan premie betalen, 'een verschil, dat zich doet gevoelen'. De groep bejaarden met een inkomen tussen f3400 en f4200 diende ook in de regeling te worden opgenomen, maar mocht dan wel een wat hogere premie betalen dan de rest.⁵

De minister wilde hier echter niets van weten. Onmiddellijk haalde hij het zwaarste wapen uit de kast. Bij aanvaarding van het amendement zou hij zich genoodzaakt zien het wetsvoorstel opnieuw in het kabinet te bespreken 'met de niet onaanzienlijke kans – ik druk mij gematigd uit – dat men in het Kabinet zal zeggen: Wij kunnen het niet

aanvaarden (ik ben zelf ook van mening, dat het niet moet gebeuren).’ Het verhogen van de inkomensgrens was ook helemaal niet nodig; door de invoering van de AOW zouden bejaarden er zodanig op vooruitgaan dat zij de hogere premie best konden betalen. Eventueel wilde de minister de overgang wel verzachten, maar dan door binnen de groep bejaarden met een inkomen tot f3400 een gradatie aan te brengen. Daarboven wilde Suurhoff van geen aanpassing weten. Dat kon eventueel worden geregeld in de Ziekenfondswet die in voorbereiding was. Overigens bekritiseerde de minister het indienen van amendementen vóór aanvang van de debatten. Hij was zelf lang genoeg Kamerlid geweest ‘om te begrijpen, dat het zeer moeilijk is, om een amendement, dat eenmaal in druk of stencil is verschenen, terug te nemen’. Dit leverde hem een reprimande van de Kamervoorzitter op. Op een later tijdstip in een debat ingediende voorstellen kregen van bewindslieden nog wel eens de kwalificatie ‘rauwelijks ingediende amendementen’ mee. Bij de gevolgde procedure kon er tenminste uitgebreid over worden gesproken.⁶

Hazenbosch was het niet eens met de minister. Het door Suurhoff gebruikte argument dat bejaarden er door de invoering van de AOW voldoende op vooruitgingen om een hogere premie te kunnen betalen, stelde hem ‘enigszins teleur’. De AOW was juist bedoeld om een inkomensverbetering voor bejaarden tot stand te brengen, en nu werd een deel van die verbetering weer weggehaald door de hogere premies. Ook Suurhoffs opmerking over het moeilijk terugtrekken van een eenmaal ingediend amendement viel in verkeerde aarde: ‘Inderdaad heb ik grote moeilijkheden dit amendement los te laten, maar die moeilijkheden worden niet veroorzaakt door de omstandigheid, dat dit amendement is gedrukt; de moeilijkheden vloeien voort uit de omstandigheid, dat ik de overtuiging heb te vechten voor een goede zaak.’ Die goede zaak was echter kansloos geworden, zo realiseerde zich ook Hazenbosch. Het wetsontwerp moest voor 1 januari in werking treden, anders vielen de bejaarden met een laag inkomen tussen wal en schip. Het dreigement van de minister om het wetsontwerp bij aanvaarding van het amendement in te trekken was voldoende. Hazenbosch koos eieren voor zijn geld en trok zijn amendement in. Zeer tegen zijn zin: ‘Ik wijk dan niet voor de kracht van het betoog van de Minister, maar ik wijk dan voor zijn machtspositie.’⁷

Suurhoff kreeg zijn ontwerp ongeschonden door de Kamer, maar zijn positie als bewindsman werd er niet sterker op. Net als bij de behandeling van de AOW enkele maanden eerder kon hij de Kamer niet inhoudelijk overtuigen en moest hij het ultieme middel gebruiken: dreigen het wetsontwerp in te trekken.⁸ Het grote belang van de totstandkoming van zowel de AOW als de bejaardenverzekering (als sluitstuk van de AOW) maakte de Kamer machteloos. Het doorvoeren van een financiële verbetering zou immers bij intrekking van het voorstel juist een financiële verslechtering voor bejaarden met enkel het bodempensioen tot gevolg hebben. Daarvoor wilde uiteraard geen enkel Kamerlid verantwoordelijk zijn.

Schieten met een kanon op een vlieg. De wijziging van de werkloosheidswet

Op 6 december 1957 werd het Wetsontwerp tot wijziging van de Werkloosheidswet ingediend. Het droeg weliswaar een jubileumnummer (5000), maar de inhoud gaf geen reden tot jubelen, zoals Tweede-Kamerlid Van Lier (PvdA) tijdens de behandeling op-

merkte.⁹ Het wetsontwerp hield een tijdelijke wijziging in van de verdeelsleutel van de premie voor de werkloosheidsverzekering. In de bestaande situatie nam de overheid de helft van de lasten op zich en werkgevers en werknemers ieder een kwart. De minister wilde de bijdrage voor de drie betrokken partijen gelijkstellen op eenderde, een zuiver budgettaire maatregel zodat de overheidsuitgaven verminderd werden. Omdat de regering het niet wenselijk achtte om het werkgevers- en werknemersaandeel in de lasten te doen vergroten, werd tevens een verlaging van het premiepercentage voorgesteld. Voorheen was dit percentage vastgesteld op 1,6% van het loon, nu werd dit teruggebracht tot 1,2%. Het aandeel van werkgevers en werknemers in de premiebetalingen bleef dan gehandhaafd op 0,4%. Met de voorgestelde wijzigingen van de premieverdeelsleutel en het premiepercentage ging het kabinet in tegen de adviezen van de SER en van de Sociale Verzekeringsraad (SVr). Om tegemoet te komen aan de bezwaren van de SER besloot Suurhoff om een tijdelijke maatregel te formuleren. De verdeelsleutel zou voor een periode van twee jaar worden gewijzigd met begindatum 1 januari 1958. Voor zover het ging om de bezwaren tegen het premiepercentage wilde de minister echter van geen wijken weten. De verwachting was dat de premie voor het jaar 1959 vrijwel zeker op 1,2% zou uitkomen, en gezien de 'bijzondere situatie van het ogenblik' achtte de minister een vooruitlopen op de toekomst voor één jaar voldoende gerechtvaardigd. Uit het voorlopig verslag bleek echter dat de Kamer de argumentatie van de minister weinig overtuigend achtte. Verder verweet de Kamer de minister dat deze had nagelaten een wezenlijke weerlegging van de betogen van de adviescolleges, SER en SVr, te geven.¹⁰

Op 19 december, minder dan twee weken na indiening van het wetsvoorstel, kwam het in behandeling in de Tweede Kamer. Ten Broecke Hoekstra (VVD) beklagde zich allereerst over het ijtempo waarin het voorstel werd behandeld. Haar partij was principieel tegen de opportunistische verlaging van het premiepercentage, waarbij de verdeelsleutel negatief werd aangepast voor werkgevers en werknemers. Volgens het Kamerlid mocht de overheid zichzelf niet exclusief het voordeel toebedelen. Van Lier onderschreef de bezwaren van de VVD en stelde voor om de betalingen aan het Algemeen Werkloosheidsfonds twee jaar op te schorten om zo de benodigde budgettaire ruimte te creëren. Zodra de financiële situatie zou verbeteren zou het kabinet deze betalingen alsnog moeten verrichten, eventueel met rente. ARP en CHU lieten ook blijken niet overtuigd te zijn van de noodzaak van de voorgestelde maatregelen. Een verlaging van het premiepercentage was volgens Van Mastrigt (CHU) zelfs onverstandig met het oog op de stijgende werkloosheid. Alleen de KVP-fractie steunde de minister. W.L.P.M. de Kort (tevens lid van de SVr) had geen bezwaren tegen de wijziging van de verdeelsleutel omdat dit door de wijziging van het premiepercentage niet leidde tot een stijging van de lasten. Het te verwachten voordeel dat de werkgevers en werknemers werd ontnomen was zeer klein en met het oog op de conjuncturele omstandigheden vond De Kort het terecht dat de staat zichzelf bevoordeelde.¹¹

Suurhoff was de KVP-spreker erkentelijk voor zijn steun. De bewindsman wilde bezuinigen op de Wachtgeld- en Werkloosheidsverzekering omdat het geld daar het beste kon worden weggehaald. Verder stelde Suurhoff dat de Kamerleden 'een bezwaarlijk beeld' vormden door te spreken van een opslokken van het voordeel, omdat het dan net leek alsof de overheid zich verrijkte ten koste van de burgerij. Dit was duidelijk niet

het geval, aldus de bewindsman. De voorgestelde bezuinigingen leverden de overheid weliswaar f30,5 miljoen per jaar op, terwijl slechts f23 miljoen nodig was, maar door de mensen met geringere inkomens te ondersteunen via de kinderbijslag werd dit bedrag dat 'over' was al weer ruimschoots opgemaakt.¹²

Suurhoff benadrukte nogmaals de noodzaak van de maatregel voor het sluitend krijgen van de begroting. Om die reden stelde de bewindsman de kabinetskwestie. 'Voor dit uiterste middel, door de regering aangekondigd' gingen de fracties van PvdA en CHU, in de woorden van Van Lier, 'bepaald opzij'. De ARP volhardde echter in haar opstelling. Het stellen van de kabinetskwestie bij een 'op zich zelf niet bijzonder belangrijke aangelegenheid' vervulde de antirevolutionairen met wrevel. Samen met de CPN en de VVD stemden zij tegen het wetsontwerp, dat met 101 tegen 26 stemmen werd aangenomen. In de pers werd naar aanleiding van het debat de omgang van de coalitiefracties met het kabinet becommentarieerd. Zo meldde *de Volkskrant*: 'In de wandelgangen werd ironisch opgemerkt dat de KVP en PvdA blijkbaar hebben afgesproken, dat zij om beurten het kabinet tegen de schenen zullen trappen, zolang het kabinet maar niet wordt omgeschopt. En de anti-revolutionairen en sommige christelijk-historischen schoppen er zonder enige terughoudendheid op los in vertrouwen, dat de twee grote broeders als puntje bij paaltje komt het kabinet wel overeind houden.'¹³ Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Eerste Kamer zou blijken hoe waar dit was.

De voortekenen voor de behandeling van het wetsontwerp in de senaat waren zo mogelijk nog ongunstiger dan die in de Tweede Kamer. In het voorlopig verslag staken de Eerste-Kamerleden hun ongenoegen over de inhoud van het voorstel niet onder stoelen of banken. Net als de Tweede Kamer maakten de senatoren bezwaar tegen het besluit van de regering om de adviezen van de SER en de SVr naast zich neer te leggen en tegen de verlaging van de premie in verband met de toenemende werkloosheid. Daarnaast liet een aantal senatoren optekenen dat zij het tijdverspilling vonden om verder te discussiëren over de materie omdat het 'onaanvaardbaar' van de minister de beraadslaging op hoger politiek niveau had getild. Verder uitte de senaat de algemene wens om het ontwerp in te trekken, gezien de zeer geringe instemming onder de afgevaardigden. De Kamerleden deden dit beroep op de minister omdat vrijwel tegelijkertijd in de Tweede Kamer een aantal moties met een belastingverlichtend karakter was aangenomen. Als het kabinet daar coulant was geweest, dan kon dat ook bij het onderhavige wetsvoorstel. Suurhoff wilde echter van geen wijken weten en vond de vergelijking mank gaan omdat de belastingmoties 'geen directe invloed hadden op het door de Regering nagestreefde evenwicht tussen inkomsten en uitgaven van de rijksbegroting'.¹⁴

Op 11 maart 1958 begon de Eerste Kamer aan de openbare beraadslaging. Zoals tijdens de aanloop naar het debat al bleek, had de senaat zowel bezwaren tegen de materiële inhoud van het wetsontwerp als tegen het stellen van de kabinetskwestie. Ondanks deze bezwaren gaven KVP en PvdA op voorhand al te kennen voor het wetsontwerp te zullen stemmen omdat zij het kabinet niet wilden laten vallen. Dit betekende echter niet dat de discussie daarmee was afgedaan. In het debat dat volgde liepen de gemoederen hoog op. KVP-senator en KAB-voorzitter Middelhuis stelde dat de overheid door eenzijdig de premieverhoudingen te veranderen het vertrouwen van

het bedrijfsleven in de overheid grote schade berokkende. In de toekomst zou dit het overleg met het bedrijfsleven over de verdeling van lasten ernstig kunnen bemoeilijken. Van Bruggen (CHU) sprak zelfs van het verbreken van een *gentlemen's agreement* en noemde de onaanvaardbaarverklaring door de minister 'schieten met een kanon op een vlieg'. NVV-voorzitter Van Wingerden (PvdA) had 'geen goed woord' over voor het wetsontwerp en J. Schipper (ARP én oud-CNV-secretaris) noemde de behandeling van het wetsontwerp 'het laatste bedrijf van een treurspel'. De VVD en de CPN vonden het onwaarschijnlijk dat er geen andere bezuinigingsmaatregelen konden worden genomen. A.N. Molenaar (VVD) opperde daarnaast de mogelijkheid dat, mocht het wetsontwerp toch worden verworpen, het kabinet niet zou hoeven vallen. Zo kon de koningin het ontslag weigeren of zou alleen de bewindsman kunnen opstappen. Dit laatste leek Molenaar overigens onwenselijk, omdat men dan 'een in vele opzichten goed minister (zou) verliezen'. Een opmerkelijk compliment van een VVD'er aan het adres van een PvdA-minister. Suurhoff liet er echter geen onduidelijkheid over bestaan dat het hem menens was. Het 'onaanvaardbaar' gold voor het hele kabinet omdat het slechts de verantwoordelijkheid wenste te nemen als er een sluitend budget was. De budgettaire positie van Nederland was bovendien verder verslechterd, vooral door de ontwikkelingen in Indonesië. Men kon dus niet terug op de ingeslagen weg.¹⁵

Molenaar diende daarop een motie in waarin hij opschorting van de openbare beaardslaging vroeg. De VVD-senator wilde een overzicht van de veranderingen die waren opgetreden in de rijksfinanciën, zodat de Kamer haar oordeel eventueel kon bijstellen. Suurhoff wilde hiervan echter niets weten; verder uitstel was een 'volslagen onaanvaardbare propositie'. PvdA, KVP en ARP ontzegden de motie hun steun; alleen CPN, VVD, CHU en de KVP'er H.M. van Lieshout stemden voor. De motie werd verworpen met 37 tegen 13 stemmen.¹⁶ Het wetsontwerp werd met minder overtuigende cijfers aangenomen. ARP en CHU stemden, net als de oppositie en vier KVP'ers, tegen. 'De kleinere partijen konden zich de weelde permitteren tegen te stemmen', zo schreef *de Volkskrant*.¹⁷ Met een stemverhouding van 30 tegen 23 haalde het wetsontwerp de eindstreep, maar zonder de dreiging met een kabinetscrisis was dat niet gelukt.

Een 'raadselachtige' onaanvaardbaarverklaring

Op 2 en 3 januari 1958 behandelde de Tweede Kamer drie wetsontwerpen tot tijdelijke belastingverhogingen die verband hielden met de bestedingsbeperking. Lucas (KVP) diende een motie in waarin werd uitgesproken dat provincies en gemeenten geen voordeel mochten hebben van deze belastingverhogingen. Hierdoor zou een bedrag van f20 miljoen vrijkomen. De motie werd aangenomen met de stemmen van de PvdA- en VVD-fractie tegen.¹⁸ PvdA-woordvoerder Vondeling greep de vrijgekomen ruimte aan om de twee weken eerder aangenomen wijziging van de Werkloosheidswet ter discussie te stellen. Zoals wij hierboven zagen was zijn fractie daarmee akkoord gegaan omdat de minister dreigde met een kabinetscrisis.¹⁹ De f20 miljoen zou kunnen worden gebruikt om de premieverhoging voor werkgevers en werknemers ongedaan te maken. Vondeling diende daarom een motie in waarin de Kamer de regering verzocht de al aangenomen wijziging in te trekken.

Minister van Sociale Zaken Suurhoff

Foto Spaarnestad Fotoarchief

Vondelings motie leverde nogal wat commotie op in de Kamer. KVP-fractievoorzitter Romme meende dat de motie niet kon worden behandeld tijdens het debat omdat het een andere materie betrof. Hij was überhaupt niet erg gecharmeerd van het over-

doen van stemmingen, maar mocht Vondeling willen doorzetten, dan moest de stemming over diens motie na een schorsing plaatsvinden. Dat vond ook VVD-leider Oud, maar die wilde dan direct schorsen. Oud wilde politieke munt slaan uit de situatie. De PvdA was immers overstag gegaan onder de dreiging van een kabinetscrisis, maar stond nu blijkbaar op het standpunt: 'Nu het op die manier gaat, hebben wij liever, dat het Kabinet vertrekt dan dat het op deze wijze voortgaat.' Er was natuurlijk geen sprake van dat de PvdA het kabinet wilde laten vallen. De sociaal-democraten wilden enkel de f20 miljoen, die bij de behandeling van de wijziging van de Werkloosheidswet nog niet beschikbaar was, anders aanwenden. De stemming over de motie werd uitgesteld tot na de behandeling van de belastingvoorstellen.²⁰

Vondeling was niet de enige die een bestemming aandroeg voor de f20 miljoen. Van Eijdsen (ARP), Van Leeuwen (VVD) en Lucas dienden amendementen in om het gevonden bedrag te besteden. Voor Kamervoorzitter Kortenhorst was deze amendementenregen voldoende reden om tot schorsing over te gaan; het debat werd hem te onoverzichtelijk. Gedurende deze schorsing liet minister van Financiën Hofstra weten wat hij van de amendementen vond. Alleen het amendement van Van Eijdsen, waarin de omzetbelasting op sigaretten werd verlaagd ten opzichte van het regeringsvoorstel, vond genade in Hofstra's ogen; dat wilde hij zelfs overnemen. Tegen de amendementen van Van Leeuwen had de minister ernstige bezwaren vanwege de kosten die deze met zich zouden meebrengen voor de schatkist. Hetzelfde gold voor één van de amendementen van Lucas. Diens tweede amendement was zelfs onaanvaardbaar 'op overwegingen van een redelijke lastenverdeling'.²¹

Met het gewraakte amendement beoogde Lucas 'de vermogensvorming te bevorderen, of, beter gezegd: de afbraak te voorkomen'. Lucas wilde het bedrag dat vermogensbelastingplichtigen méér moesten gaan betalen in mindering laten komen op de inkomstenbelasting. De financieel woordvoerder van de KVP snapte er niets meer van. De regering was met een, naar eigen zeggen, evenwichtig pakket aan maatregelen gekomen waarin de bestedingen in investeringen, consumptie en vermogen evenredig werden beperkt, maar de verlichting van die maatregelen was helemaal niet evenredig. Deze kwamen volgens Lucas enkel ten goede aan de investeerders en de consumenten. Hij vond dat ook de vermogens nu iets extra's dienden te krijgen, maar vond de minister op zijn weg. Hofstra had immers zijn onaanvaardbaar uitgesproken omdat hij meende dat Lucas' voorstel een redelijke lastenverdeling in de weg stond. Lucas was het er niet mee eens: 'Het zou volkomen in overeenstemming zijn met de opzet van een verdeling, nu ook iets te doen voor de derde sfeer.' De opstelling van de minister was hem 'een raadsel', maar: 'Zij ligt er (...) nu eenmaal. Het zal een ieder duidelijk zijn, dat ik op dit punt geen conflict wens en daarom dan ook mijn amendement intrek.'²² Het was de laatste keer dat Lucas zwichtte voor de minister van Financiën.

Moties en amendementen tijdens Drees IV

Zoals vermeld, verklaarden de ministers van het kabinet-Drees IV opvallend veel moties en amendementen onaanvaardbaar. In het bovenstaande zijn drie voorbeelden weergegeven die minder willekeurig zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. De overeenkomsten zijn duidelijk: het waren telkens ministers van PvdA-huize die Kamerinitia-

tieven van confessionelen of liberalen onaanvaardbaar verklaarden. Ook de beleidsterreinen waren verwant: de door de regering bestreden moties en amendementen speelden alle op het financieel-economisch terrein. Deze overeenkomsten gelden niet alleen voor de drie behandelde voorbeelden maar, op een enkele uitzondering na, voor alle onaanvaardbaar verklaarde moties en amendementen.

Deze tendens ('rechtse' moties en amendementen op financieel-economisch gebied) is goed te verklaren. Immers, in de Tweede Kamer bevond zich een confessionele meerderheid – met een VVD die deze meerderheid graag wilde steunen –, terwijl er een centrumlinkse coalitie aan het bewind was. Juist op financieel-economisch gebied, de lastenverdeling, waren de tegenstellingen tussen de PvdA en haar coalitiepartners het grootst. Waar de PvdA vooral collectieve voorzieningen nastreefde, beijverde de KVP zich juist voor de bezitsvorming van particulieren. Waar KVP, ARP en CHU dirigistisch overheidsoptreden in de economie tot een minimum wilden beperken, streefden de sociaal-democraten juist naar een grotere greep van de overheid op het bedrijfsleven. De PvdA had wel een sterke positie in het kabinet, maar in de Kamer bepaald niet. Dat juist bewindslieden van de PvdA het vaakst het 'onaanvaardbaar' lieten horen, heeft met deze machtsverhoudingen te maken. De PvdA had immers wel een stempel kunnen drukken op het regeerprogramma, en later op het pakket bestedingsbeperkende maatregelen, maar zag zich geconfronteerd met een andersdenkende meerderheid in de Tweede Kamer. Het ministeriële machtswoord was daarom vaak nodig om de rechtse coalitiepartners aan de gemaakte afspraken te houden. Zolang die niet in staat waren om met een werkbaar alternatief op de proppen te komen, werkte dat wonderwel.

Het kort houden van de confessionele fracties was des te noodzakelijker door de opmerkelijke positie die KVP en ARP na de formatie hadden ingenomen. Fractieleden Romme en Bruins Slot hadden immers verklaard dat hun fracties niet aan het regeerprogramma gebonden waren omdat Drees IV een extraparlamenteair kabinet was. Datzelfde gold voor de immer dualistische CHU. Alleen de PvdA-fractie wist zich gebonden aan het regeerprogramma. De sociaal-democratische ministers moesten dan ook herhaaldelijk aan de noodrem trekken om de coalitiedragende fracties tot steun te dwingen.

In de ministerraad werd verschillende keren gesproken over het onaanvaardbaar verklaren van amendementen. In de vergadering van 3 januari 1958 bijvoorbeeld spuide Suurhoff zijn ongenoegen over zijn collega Hofstra. Deze had volgens hem in het debat over de tijdelijke belastingverhogingen een 'onaanvaardbaar' moeten uitspreken over de motie waarin f20 miljoen ruimte werd gecreëerd. Suurhoff had de indruk dat de regering wel erg snel toegaf aan de KVP, maar niet aan de PvdA. Drie maanden later herhaalde hij zijn klacht. Volgens de minister van Sociale Zaken hadden zijn collega's zwakke knieën. Zelf had hij al verschillende keren amendementen onaanvaardbaar verklaard, maar zijn collega's waren veel te toegeeflijk. Suurhoff meende zo 'in een onmogelijke positie' te komen.²³ De directe aanleiding voor Suurhoffs hartenkreet was de hierboven beschreven behandeling van de wijziging van de Werkloosheidswet in de Eerste Kamer in maart 1958. Hij had daar een motie onaanvaardbaar verklaard terwijl Vondeling, inmiddels minister van Landbouw, dat had nagelaten bij een zeker zo belangrijke Kameruitspraak over de melkprijs. Suurhoff werd op deze wijze de gebeten hond.

Ondertussen werd duidelijk dat de volksvertegenwoordiging steeds meer moeite begon te krijgen met het veelvuldig uitspreken van het ministeriële machtswoord. In de Eerste Kamer liet KVP-fractievoorzitter Kropman bij de behandeling van de wijziging van de Werkloosheidswet in een ongewoon fel betoog weten dat zijn fractie niet meer zou buigen voor de regering: 'Onze fractie heeft er verbaasd over gestaan, dat een zo gezond democratisch man als deze Minister met deze bedreiging in de Kamer is gekomen. Als die ontwikkeling doorgaat, zullen wij ons verzetten, niet om het belang van het een of andere wetsontwerp, maar omdat dit een aantasting zal worden van ons democratisch staatsbestel.' Kropman vreesde dat er op deze wijze een 'kabinetstiran- nie' zou ontstaan.²⁴

Ook de Tweede Kamer begon in toenemende mate te morren. Het grote aantal onaanvaardbaarverklaringen, vrijwel alle afkomstig van sociaal-democratische bewinds- lieden en vaak ook nog op relatief weinig ingrijpende amendementen en moties, leverde ook daar spanningen op. De Kamer was twee jaar lang veelal tandenknarsend door de pomp gegaan, maar liet op 11 december 1958 haar tanden zien bij de behandeling van de verlenging van enige tijdelijke belastingverhogingen. Hofstra, gesteund door Drees, verklaarde zowel een amendement van Lucas als een motie van Romme onaanvaard- baar. Lucas wilde de verlenging beperken tot één jaar (de regering had twee jaar voor- gesteld) en Romme poogde met zijn motie de beslissing over het tweede jaar verlenging uit te stellen. Romme maakte direct duidelijk dat hij zich niets van het ministerieel machtswoord aantrok. Sterker nog, hij verweet de minister 'de boel' achter te laten op een wijze die hij 'weinig fraai' vond. Motie en amendement werden, ondanks de dreige- menten van Hofstra en Drees, gehandhaafd. Beide werden met de stemmen van KVP, ARP, CHU, VVD en SGP aangenomen. Het waren de laatste onaanvaardbaarverkla- ringen van het kabinet-Drees IV; de PvdA-ministers vroegen hierop hun ontslag aan bij de koningin.²⁵ Het 'gloeiende ijzer van de temmer', zoals PvdA-Kamerlid en publicist De Kadt het onaanvaardbaarverklaren noemde, had blijkbaar zijn afschrikkende wer- king voor de 'rechtse' Kamermeerderheid verloren.²⁶

Defensiebeleid op de korrel

Drees buigt voor de 'NAVO-verplichtingen'

Tijdens de kabinetsformatie van 1956 vormden de defensie-uitgaven een belangrijk twistpunt. Men stond voor de keuze méér uit te geven of fors te snijden in het appa- raat. In 1951 was besloten tot de opbouw van een aanzienlijke krijgsmacht zonder dat de financiële consequenties daarvan duidelijk waren. Onder het mom van 'wie dan leeft wie dan zorgt' was deze knoop doorgesneden na het uitbreken van de Koreaoorlog en vooral onder zware Amerikaanse druk. De uitgaven dienden onder een 'plafond' te blijven. Dat plafond werd steeds voor enkele jaren vastgelegd. In 1954 was het voor de begrotingsjaren 1955, 1956 en 1957 gefixeerd op f1350 miljoen per jaar. Al in de loop van 1955 bleek dat dit te weinig was. Een knelpunt was de snelle stijging van de per- soneelskosten als gevolg van algemene loonsverhogingen en verbeteringen van sociale voorzieningen.²⁷

In augustus 1955 sloeg PvdA-minister van Financiën Van de Kieft alarm, 'in overleg met Minister Staf'. Tot dan toe hadden de personeelskosten onder het plafond gepast omdat allerlei materiële bestellingen later werden geleverd dan gepland; een speciale regeling maakte dergelijke majeure verschuivingen binnen de begroting mogelijk. Van de Kieft waarschuwde dat de rek er uit was en er voor 1957 'ingrijpende beslissingen' nodig waren, anders zouden de vroeger vastgestelde plannen niet kunnen worden uitgevoerd. Drees antwoordde met een keiharde afwijzing van elke verhoging van het budget. Men moest binnen het kader van f1350 miljoen blijven. Hij meende dat een begrenzing van de uitgaven wel degelijk mogelijk was 'zonder dat schade aan de weeld-verhoudingen wordt gedaan'. Niet de *conventionele* defensie, zo betoogde hij, maar het bezit van *atoomwapens* was voortaan beslissend; de behoefte aan een sterke West-Europese strijdmacht zou hierdoor afnemen. De marine zou volgens de premier 'zo nodig ook geleidelijk terug moeten'. Nederland beschikte immers over 'de mooiste en sterkste vloot, die wij ooit hebben gekend'. Dit betoog kreeg in het kabinet geen weerwoord. Staf was kennelijk zo beduusd dat hij zelfs suggereerde dat er met de bondgenoten kon worden onderhandeld over de Nederlandse taken: 'De beslissing daarover kan in vrijheid worden genomen.' Staf ging ermee akkoord de beslissing over te laten aan het volgende kabinet.²⁸

Zover kwam het niet. Dit dilemma zou na een felle strijd, tijdens de kabinetsformatie van 1956, worden opgelost. Staf vroeg aan formateur Drees 'voorlopig' f1650 miljoen per jaar. Anders zou Nederland niet kunnen voldoen aan de 'vrijwillig op ons genomen NATO-verplichtingen'. Zelfs mét het genoemde bedrag waren reeds allerlei ingrijpende maatregelen nodig. Bovendien eiste Staf dat de ministeries van Oorlog en Marine, 'evenals alle overige departementen', stijgingen van de sociale maatregelen *extra* in het budget konden opnemen. Dat was niet meer dan 'logisch, juist en rechtvaardig'.²⁹

Drees was echter niet van plan toe te geven. Nederland gaf relatief veel geld uit. Tussen 1952 en 1955 schommelde het percentage van het nationaal inkomen dat naar defensie ging tussen de 6,1 en 6,8. Andere kleine NAVO-landen als België (5,2 en 4,4%), Denemarken (3,0 en 3,8%) en Noorwegen (4,3 en 4,9%) gaven beduidend minder uit.³⁰ Drees was niet van plan meer te geven dan f1500 miljoen per jaar. Als dat onvoldoende was, dan moesten de NAVO-verplichtingen maar worden verminderd.

In juni en de eerste twee weken van juli stonden Staf en Drees lijnrecht tegenover elkaar. Staf wist zich inmiddels gesteund door een brede coalitie. Uit de stukken die de premier van de formatie van 1956 bewaarde, leek het zelfs te gaan om een regelrechte lobby. Dat KVP, CHU en VVD zich achter Staf schaalden, was niet verwonderlijk. Deze partijen waren altijd al voorstander geweest van een stevige defensie-inspanning; eventuele bedenkingen, bijvoorbeeld over de manier waarop het geld werd uitgegeven, bleven immer secundair. Maar Drees kreeg ook te maken met tegenstand uit eigen gelederen. Zo meende de raadadviseur van Algemene Zaken, O.W.S. Josephus Jitta, dat Stafs eisen niet onredelijk waren. En zelfs de militaire commissie van de PvdA nam het op voor de CHU-minister. Zij waarschuwde in een notitie: 'Een zodanige vermindering zou de NAVO-strategie in het hart raken en internationale repercussies meebrengen.' Dat was precies de kern van Stafs argumentatie: Nederland mocht zijn 'NAVO-verplichtingen' niet verzaken, anders zouden andere landen, wellicht ook de VS, het voor-

beeld volgen.³¹ Het ferme standpunt van de PvdA-commissie was opmerkelijk omdat de sociaal-democraten altijd twijfels hadden geuit over het defensiebeleid (met name over de noodzaak van een sterke marine) en in feite Drees' opvattingen altijd hadden gedeeld. Vermoedelijk voerden in de PvdA de 'atlantici' de boventoon en moesten ook daar de details van het defensiebeleid wijken voor de Atlantische belangen.

Drees bleef aanvankelijk ongevoelig voor de argumenten van de defensielobby. Later zou Van der Beugel, topambtenaar op Buitenlandse Zaken, lid van de militaire commissie van de PvdA en vanaf 1957 staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, zeggen dat Drees in de kwestie van de defensie-uitgaven 'uiterst koppig en naar mijn mening op de verkeerde weg' was geweest. Hoewel Drees' standpunt bepaald niet ongefundeerd was, lijkt het er inderdaad op alsof de premier zijn strijd geheel alleen voerde. Eind juni polste Drees Calmeyer, generaal b.d. en nieuw Kamerlid voor de CHU, voor de post van Oorlog en Marine. Deze liet echter weten dat Staf niet te veel, maar *te weinig* vroeg. Vervolgens herhaalde Staf zijn eis van f1650 miljoen. Medio juli 1956 werd de knoop uiteindelijk doorgehakt op f1550 miljoen, na bemiddeling van Van der Beugel, een goede vriend van Staf. Ook gingen Drees en Staf ermee akkoord dat Nederland overleg zou plegen met de NAVO 'omtrent de redelijk te achten Nederlandse defensiebijdrage', zoals de premier in de regeringsverklaring aankondigde. De bijdrage kon dus in theorie nog omlaag, maar of iemand daar werkelijk in geloofde was niet duidelijk. De afspraken kregen brede steun in het parlement. Ook PvdA-defensiewoordvoerder Vermeer sprak in november 1956 van 'een redelijk compromis'.³²

Dat de beslissing verreikende gevolgen had was duidelijk. Dat lag niet eens zozeer aan de hoogte van het plafond, als wel aan het feit dat loon- en premiestijgingen er voortaan buiten zouden vallen; deze zouden in het vervolg automatisch worden uitgekeerd. Staf benadrukte in de Kamer in november 1956 dat dit laatste 'het meest belangrijke punt in het z.g. compromis' was. De koppeling van het plafond aan de loonontwikkeling vond iedereen de normaalste zaak van de wereld, inclusief kennelijk de minister-president. Maar een gevolg was wel dat het 'plafond' voortaan geen inhoud meer zou hebben. Staf zou in 1958 dan ook spreken van een 'basisbedrag'.³³ Het defensieplafond werd in de volgende jaren zelfs steeds meer geïnterpreteerd als een ondergrens. Wanneer de strijd om de begrotingsruimte oplaaide, vormden de plafondafspraken een sterke verdedigingslinie voor de defensiesector. Dat was bijvoorbeeld het geval in september 1957 bij een bezuinigingsdiscussie in het kabinet. De defensiedepartementen werden aangeslagen voor f125 miljoen, maar Staf kwam uiteindelijk weg met f50 miljoen. Het kabinet zwichtte gemakkelijk voor zijn waarschuwing: 'Bij een vermindering met f125 miljoen zou Nederland bij de NATO moeten zeggen, dat tot een wijziging van het beleid moet worden overgegaan.' Eens te meer bleek hoe algemeen werd aanvaard dat Nederland het zich niet kon permitteren zelfs maar de indruk te wekken dat het minder wilde doen dan met de NAVO was overeengekomen. De Hongaarse crisis in november 1956 had de dreiging van de Sovjet-Unie nog eens bevestigd, terwijl tijdens de Suezcrisis kort daarvoor de tegenstellingen tussen enerzijds de VS en anderzijds Frankrijk en Groot-Brittannië hadden onderstreept dat de eenheid van het bondgenootschap geen vanzelfsprekende zaak was. Bovendien was er de binnen het bondgenootschap omstreden beslissing van de Britse regering om wegens bezuinigingen het aantal in Duitsland gelegerde troepen te verminderen. Van der Beugel, inmiddels

staatssecretaris geworden, waarschuwde het kabinet in september 1957: 'Als de Europese landen voortgaan met het beperken van hun defensie-inspanning verhaast men het proces, dat Amerika troepen uit Europa terugtrekt.' Drees sputterde nog even tegen, maar stelde uiteindelijk voor 'de discussie over de defensie-uitgaven hiermede als beëindigd te beschouwen.'³⁴

Bij de algemene beschouwingen in oktober 1957 kon Drees zijn onvrede over de gang van zaken toch niet verhullen. Enerzijds erkende hij dat bewapening noodzakelijk was: het risico van oorlog werd beperkt door de wetenschap dat de westerse landen zich gezamenlijk zouden verdedigen. Hij noemde de uitgaven daarom 'een verzekeringspremie'. Anderzijds ging het om wel héél veel geld: 'Men weet hoe ik bij de Kabinetsformatie mijn uiterste best heb gedaan om althans een stijging van het plafond te voorkomen. Dat is mij niet geheel gelukt, hoewel wij zijn uitgekomen op een bedrag dat een stuk lager ligt dan dat, hetwelk aanvankelijk voor Defensie nodig werd geoordeeld.' Drees wist ook waarom het bedrag zo hoog was: 'Nederland heeft er inderdaad naar gestreefd de verplichtingen van de NAVO strikt na te komen, wel eens wat strikter dan andere landen, en het heeft bovendien, in afwijking van verschillende andere landen, een vrij belangrijke marine.' De premier zei het daarom te zullen toejuichen 'als het mogelijk zou blijken b.v. door een bespreking in het verband van het Atlantisch pact, de defensie-uitgaven te doen dalen. Ik blijf van oordeel dat ze een zwaar, heel moeilijk verteerbaar brok binnen onze uitgaven vormen.'³⁵

Maar binnen het kabinet zou Staf het niet zwaar meer hebben, ook al was Drees volgens Van der Beugel voortdurend bevreesd 'wat Staf nu weer had beloofd aan de NAVO'.³⁶ In april 1958 bijvoorbeeld bleek dat Staf zijn goedkeuring had gegeven aan nieuwe NAVO-plannen. Volgens Drees had Nederland zich hierdoor gebonden en was er een kans verloren 'om de Nederlandse bijdrage in vrijheid te bespreken'. Andermaal stelde hij nadrukkelijk 'dat het dringend nodig is, dat de Nederlandse defensie-inspanning opnieuw besproken wordt'. Nog jaren later zou Drees laten blijken hoe moeilijk de beslissing van 1956 voor hem was geweest.³⁷

Gebrekkige parlementaire controle

In 1951 was het parlement akkoord gegaan met een drastische verhoging van de defensie-uitgaven. Omwille van de bijzondere omstandigheden liet het parlement zich toen min of meer buitenspel zetten door akkoord te gaan met de zogenoemde meerjarige plafondmethode. Het parlement werd weliswaar vooraf op de hoogte gesteld van het totale bedrag, maar kon daarna nauwelijks meer invloed uitoefenen. Bovendien was een groot deel van de uitgaven niet gespecificeerd omdat de minister nog niet kon zeggen wat er in een bepaald jaar bijvoorbeeld aan materieel beschikbaar zou komen. Een speciale financiële constructie maakte het bovendien mogelijk om niet tot besteding gebrachte begrotingskredieten hetzij naar het volgende jaar over te hevelen, hetzij aan te wenden voor andere doelen, zoals salarisverhogingen. Van deze constructie werd op onverwacht grote schaal gebruik gemaakt. Door allerlei redenen, zoals een gebrekkige planning en vertragingen in de levering van materieel, kreeg vooral het departement van Oorlog het geld niet op. Dit 'stuwmeer' van onbestede kredieten werd 'overloop' genoemd. In totaal betrof dat in de periode 1952-1955 tussen de 80 en 90% van de twee

defensiebegrotingen tezamen en in de periode 1956-1960 tussen de 47 en 65%. Hierdoor was de controlerende taak van het parlement in de praktijk volstrekt uitgehold.³⁸

Sinds 1956 groeide de onvrede hierover. De volksvertegenwoordiging meende dat de uitzonderingssituatie lang genoeg had geduurd. Bij de begrotingsbehandeling in november 1956 klaagde zelfs de doorgaans gematigde Roosjen (ARP) erover dat hij nog geen duidelijk beeld had 'van hetgeen wij nu in 1957 en de daaropvolgende jaren aan onze defensie zullen besteden'. Naast kritiek op de ondoorzichtigheid van de bestedingen bestonden er ernstige twijfels over de doelmatigheid van die bestedingen en over de efficiency van de krijgsmacht in het algemeen. Veel gehoorde klachten waren de snelle groei van het aantal ambtenaren op het ministerie van Oorlog (van 14.198 in 1952 naar 25.298 in 1957) en het naast elkaar bestaan van geneeskundige diensten van de drie krijgsmachtdelen. De PvdA vond bovendien de vlootbijdrage te groot en richtte haar pijlen vooral op het vliegdekschip 'Karel Doorman': het schip kostte te veel geld terwijl het vaak uit de vaart was voor onderhoud. Staf trok zich van deze kritiek weinig aan. Het toezicht vanuit zijn ministerie op de begroting was volgens hem 'zeer intensief' en hij kon 'op ieder ogenblik' inzicht geven in de stand van zaken.³⁹

In maart 1957 bond KVP-senator E.M.J.A. Sassen de kat de bel aan bij de behandeling van de begrotingen van Oorlog en Marine. Sassen stelde dat het hem onjuist voorkwam dat de defensiedepartementen geheel buiten elke bestedingsbeperking zouden blijven. Het begrotingsplafond mocht geen wet van Meden en Perzen worden. Over de efficiency had hij zijn twijfels. Hij vond bijvoorbeeld de snelle stijging van het aantal ambtenaren op Oorlog onvoldoende gemotiveerd. Hij vroeg daarom de minister akkoord te gaan met de instelling van een parlementaire commissie tot het controleren van de militaire uitgaven. Sassens voorstel kreeg onmiddellijk steun van de andere woordvoerders. In eerste termijn kwam Staf met een vage verwijzing naar de Defensiecommissie (een staatscommissie waarin, behalve leden van de Eerste en Tweede Kamer, ook bewindslieden en hoge ambtenaren en militairen zitting hadden), die volgens hem tot taak had de doeltreffendheid van de bestedingen te controleren. Verder gaf hij de verzekering dat het werk van zijn ambtenaren gericht was op het betrachten van zuinigheid. Daardoor werd het nog een fel debatje. Sassen, lid van de Defensiecommissie, was niet tevreden en dreigde een motie in te dienen als de minister de Kamer niet tegemoetkwam: 'Men kan natuurlijk de controlerende functie van het Parlement trachten te beknotten, maar dan beknot men op den duur het Parlement zelf en frustreert men eigenlijk de democratie.' Pas tijdens een schorsing na de tweede termijn ging Staf ermee akkoord dat de Defensiecommissie gevraagd zou worden 'of een verder gaande parlementaire controle op de militaire uitgaven noodzakelijk, gewenst dan wel mogelijk wordt geoordeeld en, zo ja, hoe dat op de beste wijze zou kunnen worden geëffectueerd'. Tijdens de schorsing was volgens Sassen ook gebleken dat overeenstemming onder de fracties zo algemeen was, dat het niet nodig was geweest hiervan in een motie blijk te geven.⁴⁰

Het is onduidelijk waarom juist de senaat de zaak zo hoog opspeelde. Doorgaans was dit soort politieke initiatieven voorbehouden aan de Tweede Kamer. Misschien had een en ander te maken met het eigenaardige karakter van de Defensiecommissie, waarvan relatief veel vooraanstaande Eerste-Kamerleden lid waren: naast Sassen waren dat H. Algra (ARP), H.J. de Dreu (PvdA) en G. Vixseboxse (CHU). Hoe dit ook

zij, kort na de begrotingsbehandeling verzocht de voorzitter van de Eerste Kamer, Jonkman (PvdA), de Defensiecommissie de door Sassen gevraagde inlichtingen te geven. De commissie stelde zich na rijp beraad evenwel op het formele standpunt dat zij geen parlementaire commissie was en dat zij dus geen oordeel kon uitspreken over de parlementaire controle op de militaire uitgaven. Wél voerde de commissie in het najaar enkele uitzonderlijk lange discussies over de efficiency op de departementen, onder meer met ambtenaren van de accountantsdienst en de militaire administratieve diensten.⁴¹

Bij Stafs afscheid in 1959 schreef *Het Parool* dat het 'openbaar contact met de Kamer' voor de minister soms moeilijk was geweest. Hij had tegenover de Kamers een houding van 'dat maak ik wel even met ze in orde', hetgeen soms tot zulke pijnlijke botsingen leidde en tot zulke kritiek, dat enkele malen zelfs gespeculeerd werd dat hij zou moeten aftreden. Toch bleef de 'afrekening' telkens uit. 'De verklaring daarvoor zal wel evenzovele malen het contact met de kamerleden in de beslotenheid van de defensie-commissie zijn geweest, omdat deze minister nu eenmaal op zijn sterkst is in het vertrouwelijk contact', aldus *Het Parool*.⁴² De zorgen omtrent de efficiency die in 1956-1957 naar voren waren gebracht, illustreren deze stelling. Ook hier leek de minister aanvankelijk in zwaar weer te verzeilen, maar slaagde hij erin via de Defensiecommissie het tij te keren. Het vertrouwenwekkende optreden van ambtenaren en hoge officieren stelde de commissieleden gerust.

Maar niet alle zorgen verdwenen. Zo constateerde E. Visch (KVP) in februari 1958 bij de begrotingsbehandeling in de Tweede Kamer 'dat voor een belangrijk deel zowel de keuze van het aan te schaffen materieel, als de kosten, welke ermee zijn gemoeid, nog geheel in de lucht hangen'. Korthals (VVD) was bezorgd over de efficiency en Vermeer diende een motie in om de 'Karel Doorman' definitief uit de vaart te krijgen (die met alleen de stemmen van PvdA en CPN voor werd afgewezen). Staf benadrukte dat van verspilling geen sprake was; iedere post van zijn begroting stond immers onder controle van zijn ambtgenoot van Financiën. Méér duidelijkheid was niet mogelijk omdat de minister van te voren niet precies kon aangeven welk bedrag hij het volgend jaar aan de aanschaf van materieel kwijt zou zijn.⁴³

Deze vrij algemene ontevredenheid zou in het voorjaar van 1958 de achtergrond vormen voor wat zou uitgroeien tot de zogenoemde 'helmenaffaire'. Maar alvorens hierop in te gaan moeten we eerst een andere kwestie behandelen waarmee Staf in 1957-1958 te maken had en die zijn positie in het parlement leek te ondergraven: zijn beslissing om de Nationale Reserve op te heffen.

Twee interpellaties over de Nationale Reserve

De Nationale Reserve was in 1948 opgericht. Zij bestond uit vrijwilligers die werden ingezet als onderdeel van de landmacht. In de opbouwjaren van de defensie waren er nog niet voldoende reguliere troepen voor de territoriale verdediging en vulden de vrijwilligers de gaten. Omstreeks 1955 bestond de Nationale Reserve uit ruim 11.000 man die hoofdzakelijk zouden worden ingezet voor de verdediging van belangrijke objecten als bruggen en elektriciteitscentrales of voor de beveiliging van militaire depots en bindingscentra. Vanaf het begin maakte de landmachtleiding zich echter zorgen over de

slechte geoefendheid en het aanzienlijke absenteïsme, het veelvuldig niet-bijwonen van lessen en oefeningen.⁴⁴

Ook in de Kamer bestonden twijfels over de paraatheid van de Nationale Reserve. Zo werd de minister eind 1955 gevraagd of de Nationale Reserve niet een andere taak moest krijgen indien er geen verbetering mogelijk was. Staf antwoordde dat hij de bezorgdheid niet deelde. Hij voegde daaraan toe dat hij, als de gewenste geoefendheid niet kon worden bereikt, het instituut zou opheffen 'aangezien een andere, nóg eenvoudiger taak dan thans (...) militair niet denkbaar is'. Hij meende echter 'dat het tijdstip daartoe nog niet is aangebroken'.⁴⁵ Begin 1957 bleek de minister echter van gedachten veranderd. Met de voltooiing van de territoriale verdediging viel de bestaansreden van de Nationale Reserve weg. In februari meldde de minister dat hij overwoog de Nationale Reserve 'in haar huidige vorm binnen enige tijd (...) van haar tegenwoordige taak te (...) ontheffen'.⁴⁶

Stafs beslissing viel op het Binnenhof niet in goede aarde. De meerderheid van de Eerste Kamer wilde de Nationale Reserve handhaven. In de discussie, die bijna een jaar zou duren, stonden de militaire argumenten van Staf tegenover het standpunt van de Kamerfracties die, met uitzondering van de CPN, de waarde van de vrijwilligheid en de noodzaak van volksweerbaarheid voorop stelden. Sassen drong aan op het vinden van een andere bestemming. Algra (ARP) ontkende dat de Nationale Reserve niet goed zou zijn geoefend. Hij legde de nadruk op het grote belang van de 'weerbaarheidsgedachte' voor het Nederlandse volk. Staf liet zich niet vermurwen. Hij vond dat men vrijwilligers die slechts 'sporadisch getraind' waren niet mocht inzetten tegen een goed geoefende vijand.⁴⁷

Intussen zette het ministerie van Oorlog de eerste stappen in de richting van opheffing. Begin mei 1957 kregen de districtscommandanten te horen dat de Nationale Reserve per 1 augustus zou worden opgeheven. Toen dit bekend werd, vroeg Roosjen een interpellatie aan. Die interpellatie vond plaats op 21 mei. De gebeurtenissen in Hongarije hadden volgens Roosjen aangetoond dat een weerbare burgerbevolking van grote waarde kon zijn: steeds meer werd de burger bij de oorlog betrokken. Daarom diende de regering te streven naar totale volksweerbaarheid. Vrijwillige indienstneming moest worden aangemoedigd. 'Het gaat in dezen om het keren van bruut geweld en daarvoor moeten wij alles doen, wat binnen het menselijk bereik ligt om (...) de totale weerbaarheid van ons volk zo sterk mogelijk op te voeren', aldus Roosjen. Ook Visch (KVP) meende dat de volksweerbaarheid moest worden opgevoerd ten behoeve van een guerrilla. Volgens Vermeer diende de Nationale Reserve huis en haard te verdedigen tegen een vijfde colonne. In het algemeen verweet de Kamer de minister dat het weinig elegant was geweest dat de vrijwilligers zelf de verwikkelingen uit de krant hadden moeten vernemen. Visch meende dat 'er iets niet in orde is met het psychologisch inzicht van de geachte Minister voor Defensie'. Staf werd alleen verdedigd door zijn partijgenoot, de gezaghebbende generaal b.d. Calmeyer. De bewindsman wilde niet van wijken weten. Hij herhaalde dat volksverzet in een eventuele oorlog weinig zou uitrichten, tenzij ten koste van grote verliezen. Door het absenteïsme zou de Nationale Reserve nooit kunnen uitgroeien tot een volwaardig militair apparaat. Hierop diende Roosjen een motie in die opriep de Nationale Reserve 'ten behoeve van de weerbaarheid van ons volk' te behouden en aan de vrijwilligers andere taken toe te wijzen. Staf verklaarde

dat hij het oordeel over de motie aan de Kamer overliet. De motie werd aangenomen met alleen de stemmen van de CPN-fractie tegen. Staf zei de wens van de Kamer te zullen respecteren. Hij zou overleggen over nieuwe taken voor de vrijwilligers.⁴⁸

Toch bleef Staf op het standpunt staan dat voor de Nationale Reserve geen militaire noodzaak meer bestond. In december 1957 besloot hij tot opheffing per 1 april 1958. Hij bracht de Kamer hiervan op de hoogte in de memorie van antwoord op de begroting voor 1958. Tijdens de begrotingsbehandeling op 11 februari kwam de kwestie daarom wederom in alle scherpste aan de orde. Alle argumenten voor en tegen gingen opnieuw over tafel. Calmeyer kwam evenwel met een alternatief. Hoewel hij de argumenten van de minister nog steeds steunde, noemde hij de beslissing de vrijwilligers naar huis te sturen 'moreel onverantwoord'. De Nationale Reserve zou kunnen worden omgesmeed tot een bewakingskorps ter beschikking van de territoriale bevelhebber. De vrijwilligers die voldeden aan de oefeningseisen zouden kunnen worden gehandhaafd, aangevuld met vrijwilligers uit dienstplichtigen van oudere lichten die geen mobilisatiebestemming meer konden krijgen. De andere fracties schaarden zich achter dit plan. Staf gaf toe. Bovendien spraken de militaire argumenten van Calmeyer de minister wel aan. Hij zegde de Kamer toe op basis hiervan te zullen komen met een plan voor een nieuwe organisatie.⁴⁹

Vervolgens werd medio maart echter bekend dat, vooruitlopend op de definitieve plannen, alle mobilisabele eenheden van de Nationale Reserve per 1 mei zouden worden opgeheven. Later zouden de vrijwilligers nieuwe richtlijnen krijgen. Er gebeurde dus al van alles zonder dat het parlement zich over de reorganisatie had kunnen uitspreken. Dat was aanleiding voor J.M. Peters (KVP) om een nieuwe interpellatie aan te vragen. Intussen stuurde Staf eind maart zijn plannen naar de Kamer. Hij had de voorstellen van Calmeyer geheel overgenomen. Er zou een Nationale Reserve nieuwe stijl komen, bestaande uit geoefende vrijwilligers aangevuld met dienstplichtigen die na hun dienstdienst geen mobilisatiebestemming hadden gekregen. Zij zouden worden ingeschakeld voor bewakings- en verbindingdiensten. De oefeningsverplichtingen zouden 'overeenkomstig militaire normen' moeten worden nagekomen.⁵⁰

Tijdens de interpellatie-Peters op 24 april uitten de verschillende fracties hun bezorgdheid over de gang van zaken. De minister had een slechte beurt gemaakt en dat werd hem nog eens ingewreven. Roosjen vroeg zich af of de militaire leiding, die zo had gepleit voor opheffing, de 'nieuwe' Nationale Reserve wel serieus zou nemen. Peters vond dat Staf een psychologische fout had begaan 'een bestaande organisatie, die met ontzaglijk veel moeite van duizenden goedwillende mensen, bijzonder ook uit de burgerlijke samenleving, ten behoeve van de volksweerbaarheid is opgebouwd, met beide handen te gaan afbreken'. Uiteindelijk kon de Kamer alleen maar akkoord gaan. In de loop van het jaar werd de reorganisatie doorgevoerd. Maar ook in de Nationale-Reserve nieuwe stijl stak het absentisme al spoedig de kop weer op. De generale staf vroeg zich al snel af 'of we nu echt niet van de N.R. af kunnen'. Het aantal vrijwilligers liep snel terug. Staf liet in de ministerraad blijken niet van mening te zijn veranderd. In februari 1959 zei hij: 'Het is duidelijk, dat de Nationale Reserve moet worden opgeheven, maar dat is een beslissing, die bezwaarlijk door het huidige kabinet kan worden genomen.'⁵¹ In afgeslankte vorm zou de Nationale Reserve blijven voortbestaan, tot op de dag van vandaag.

Al met al maakte de Kamer het de minister in deze relatief onbelangrijke zaak tamelijk moeilijk. Door grotendeels toe te geven verschaftte de minister zich gemakkelijk een uitweg. Daardoor bleef op de korte termijn de politieke schade voor Staf uiteindelijk gering. Nauwelijks was echter deze kwestie de wereld uit, of er ontstond alweer een nieuwe.

*Helmen en andere schandalen*⁵²

In 1951 was besloten dat de krijgsmacht zou overgaan van het tot dan gebruikte Engelse type helm naar het Amerikaanse. De Amerikaanse helm lag vaster op het hoofd en bood een betere bescherming van de hals. De totale behoefte was ongeveer 400.000 stuks. De 'lijdensweg' rond de productie van deze helmen zou pas geheel duidelijk worden uit het eerste deel van het verslag van een bijzondere parlementaire commissie van onderzoek, de commissie-Koersen, dat in februari 1959 werd gepubliceerd. De producent, met de enigszins omineuze naam 'Verenigde blikfabrieken', en het Directoraat Materieel Landmacht (DML), dat verantwoordelijk was voor de aanschaf, bleken de fabricageproblemen zwaar onderschat te hebben. Men beschikte over onvoldoende metallurgische kennis en had teveel haast, waardoor de technische voorbereiding in het gedrang kwam. Door te nauwe bemoeienis van het DML met de productie vond er ook nog een vermenging van verantwoordelijkheden plaats. Op een gegeven moment besloot het DML zelfs de keuringseisen te versoepelen in plaats van over te schakelen op een andere leverancier, hetgeen volgens de commissie-Koersen voor de hand had gelegen. Uiteindelijk zou meer dan 40% van de productie worden afgekeurd. Maar ook de rest voldeed niet. De zaak trad medio 1955 aan het licht toen mariniers in Nieuw-Guinea begonnen te klagen over scheuren in hun helmen. Daarna kwam het onderzoek langzaam op gang. Een medewerker van het DML, 'keurmeester B.', werd gearresteerd en zou in 1957 worden veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf wegens 'bedrieglijke handelingen'. Van de 346.000 goedgekeurde helmen zouden er later bij een herkeuring 256.000 te licht worden bevonden. De commissie concludeerde dat het DML ernstige fouten had gemaakt bij de aanbesteding. Ook schortte er nogal wat aan de technische kwaliteiten van het verantwoordelijke personeel.⁵³

De 'helmenaffaire' kwam in het najaar van 1957 in de publiciteit. Tegelijkertijd speelden andere problemen rondom het aanschaffingsbeleid van het ministerie van Oorlog, zoals de vermeende corruptie van een majoor bij de de sectie aankoop buitenland van het DML, de problemen rond de levering van gasmaskers, legerschoenen en jeepwielen en die rond de productie van springstof. Deze problemen leverden veel negatieve publiciteit op, met name in *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*. Het ergst waren natuurlijk de berichten over malversaties en corruptie. Staatssecretaris Kranenburg (PvdA) verzuchtte eind 1957 in de Defensiecommissie: 'Wanneer men de courantenberichten moet geloven, dan is de hele aanschaffingsdienst (...) tot de jongste bediende corrupt. Op deze wijze worden goede en betrouwbare officieren en ambtenaren in hun goede naam getroffen.' Dat was inderdaad het geval. Zelfs het gezagsgetrouwe protestantse dagblad *Trouw* sprak in april 1958 van een 'Augiasstal'.⁵⁴

Over elk schandaaltje dat de pers opdiste werden meteen Kamervragen gesteld, zowel door de oppositie als door de regeringsfracties.⁵⁵ Die vragen leidden vervolgens

weer tot debatten. Staf en Kranenburg, die sinds 1951 als staatssecretaris was belast met het materieelbeleid, hadden de grootste moeite de stroom 'onthullingen' het hoofd te bieden. Staf gaf de gemaakte fouten ruitelijk toe en beloofde het parlement volledige openheid van zaken. Tegelijkertijd maakte de minister duidelijk dat het hier ondanks alle ophef ging om een gering deel van de gigantische aankopen van Defensie in de jaren 1951-1954: f37 miljoen op een totaal van f2 miljard. Van corruptie op grotere schaal was geen sprake geweest. Alle schuldigen waren gestraft. Staf wees op de uitzonderlijke situatie van het begin van de jaren vijftig. In de nasleep van de Koreaoorlog had het defensieapparaat onder zeer grote druk moeten werken en was het maken van fouten welhaast onvermijdelijk geweest. Ten slotte moet gewezen worden op de positieve slotsom waartoe de commissie-Koersen in 1959 zou komen, namelijk 'dat in het DML een aantal bekwame officieren en ambtenaren dienen, die hun taak met grote toewijding en bekwaamheid verrichten. Over het geheel genomen zijn zij erin geslaagd het aanschaffingsprogramma te realiseren, zoals de leiding zich dat voorgesteld had.'⁵⁶

Kranenburg moet aftreden

De gang van zaken bij het DML was, zoals opgemerkt, vanaf oktober 1957 aanleiding tot het stellen van verschillende vragen aan de minister. De 'helmen' speelden een belangrijke rol bij de begrotingsbehandeling in de Tweede Kamer in februari 1958. Bij die gelegenheid maakte Kranenburg een zwakke indruk. Zo antwoordde hij, zijn bijna zevenjarige ervaring als staatssecretaris ten spijt: 'Ik ben U erkentelijk (...) voor de vragen, want dankzij die vragen weet ik dit allemaal zo goed.' Deze opmerking werd met hoongelach beantwoord vanaf de oppositiebanken, maar ook bij de regeringspartijen maakte het optreden van de staatssecretaris geen standvastige indruk. Na dit debat vroeg VVD-woordvoerder Ritmeester een interpellatie aan over de helmen. Die vond plaats op 23 april. Alleen Staf was aanwezig; Kranenburg was op dat moment op werkbezoek in de VS. Bij zijn vertrek op Schiphol was hij zo onverstandig tegen een journalist van nota bene *De Telegraaf* te zeggen: 'De Kamer heeft mij niet gevraagd om te blijven.' Formeel was dat juist. De interpellatie was gericht tegen de minister zelf. Dat was ook de reden dat het kabinet ermee akkoord was gegaan dat Kranenburg zijn reeds gemaakte afspraken in de VS zou nakomen.⁵⁷

Kranenburgs afwezigheid en zijn opmerking op Schiphol werden hem in de Tweede Kamer evenwel zéér kwalijk genomen. Ritmeester achtte de afwezigheid een 'bewijs van buitengewone onhoffelijkheid tegenover de Kamer'. Ook was de VVD'er van oordeel dat een staatssecretaris, die verklaarde na zoveel jaar door de vragen van een Kamerlid de zaken eerst goed te kennen, 'niet voor zijn functie was berekend'. ARP-woordvoerder Roosjen was dezelfde mening toegedaan. De overige fracties drukten zich minder categorisch uit, al betreurde iedereen Kranenburgs afwezigheid. Staf wees erop dat de interpellatie aan de minister was gericht en dat de werkverdeling met de staatssecretaris zodanig was geweest dat hij (Staf) zich op geen enkel deel van het gevoerde beleid aan zijn verantwoordelijkheid wilde onttrekken. De minister gaf, zoals gezegd, de tekortkomingen bij het DML ruitelijk toe. Hij verklaarde zich 'gaarne bereid, volledige opening van zaken te geven en alles te doen om een volledig inzicht te geven, opdat een objectieve beoordeling mogelijk wordt'.⁵⁸

Hoofdstuk VII De parlementaire controle beknot?

De interpellatie-Ritmeester leidde tot de aanvaarding van een motie op grond waarvan een bijzondere commissie van onderzoek zou worden benoemd, bestaande uit leden van de Tweede Kamer, de Commissie Onderzoek Militair Aankoopbeleid. De commissie diende een onderzoek in te stellen naar 'taak, organisatie en werkwijze, meer in het bijzonder naar het aankoopbeleid, de efficiency en de verhouding tot de particuliere industrie bij het DML'. De motie stelde daarnaast 'dat het tevens gewenst is, dat de (...) commissie (...) zich uitspreekt over de vraag, of, en zo ja, in hoeverre en op welke wijze verbetering ware te brengen in de controlemogelijkheid van de Kamer op een efficiënte besteding van door haar gevoteerde gelden'.⁵⁹ De motie werd met algemene stemmen aangenomen. Op 8 mei 1958 werden de twaalf commissieleden, afkomstig uit alle grote partijen, benoemd. Naast voorzitter Th.D.J.M. Koersen (KVP) waren dat Ritmeester, Calmeyer, Visch, Janssen (KVP), Smallenbroek (ARP), A.R. Vermeer (PvdA), J. Koopman (PvdA), W. Wierda (PvdA), F.G. van Dijk (VVD), Th.A. Versteeg (ARP) en C.F. van der Peijl (CHU).

Minister van Oorlog en Marine Staf

Foto Spaarnestad Fotoarchief

Het parlement was er niet op uit bewindslieden te laten struikelen over de helmen-affaire. Begin mei 1958 begon de commissie-Koersen (waarover meer aan het eind van deze paragraaf) haar onderzoek en daarmee leek de kous af. Kranenburg verloor het vertrouwen van de Kamer vooral door zijn eigen optreden. De staatssecretaris kwam

vervroegd terug uit de VS en beleid op 7 mei in de Tweede Kamer zijn spijt over de gang van zaken. Hij verklaarde voor een conflict van ambtsplichten te hebben gestaan, 'waarvan elke gekozen oplossing onbevredigend moest zijn'. Hij erkende door zijn keuze het gewicht te hebben onderschat dat de Kamer aan zijn aanwezigheid had gehecht: 'Hiervoor wil ik de Kamer mijn verontschuldiging aanbieden.' Er ontstond zich vervolgens een interessant debat over de positie van een staatssecretaris. De mening van Oud (VVD) dat de staatssecretaris een eigen politieke verantwoordelijkheid had, kreeg brede ondersteuning. Oud: 'Ik zie de verantwoordelijkheid van de Staatssecretaris veel en veel scherper (...) dan die van de Minister.' Direct na het debat werd er in de pers druk gespeculeerd over een mogelijk aftreden van Kranenburg. Verschillende commentatoren merkten op dat de PvdA-woordvoerders niet waren gekomen tot een sterke verdediging.⁶⁰ Kennelijk waren ook zij ontevreden over het verweer van hun partijgenoot. Dat zou twee weken later blijken in de Eerste Kamer.

Op 20 en 21 mei vond in de senaat de behandeling van de begroting van Oorlog plaats. De VVD eiste het aftreden van zowel Staf als Kranenburg. Verrassend was dat KVP-woordvoerder L. de Gou de politieke verantwoordelijkheid voor de gang van zaken op het DML alleen bij Kranenburg legde. De Gou meende dat de staatssecretaris zich kennelijk onvoldoende van die verantwoordelijkheid bewust was, gezien zijn afwezigheid bij de interpellatie en het feit dat hij gewoon aanbleef ondanks alle kritiek. 'Een dergelijke handelwijze kan men verwachten van een politieke krullenjongen, maar niet van een staatssecretaris', aldus de KVP-senator. Deze woorden tekenden Kranenburgs politieke doodvonnis. Algra vroeg zich af of de staatssecretaris wel kon aanblijven. Kranenburgs partijgenoot In 't Veld ondernam hierop, aldus de *NRC*, 'ietwat tweeslachtige – en dientengevolge weinig overtuigende – pogingen tot een "verdediging"'. Volgens CHU-woordvoerder Vixseboxse was het aftreden van de staatssecretaris 'een zaak die in de eerste plaats, hemzelf, het Kabinet en zijn partij aangaat'; van hem hoefde Kranenburg niet op te stappen. De staatssecretaris antwoordde dat de woorden van De Gou 'in het licht van het verder besprokene aanleiding zullen zijn voor een diepgaand beraad'. Ook de PvdA zag kennelijk geen andere oplossing dan aftreden: In 't Veld zei laconiek dat hij Kranenburg het beraad gunde waarom deze had gevraagd en wenste hem 'de wijsheid en de moed tot een beslissing te komen'.⁶¹ De staatssecretaris vroeg op 24 mei ontslag op grond van het feit dat in de Eerste Kamer gebleken was, 'dat er een onvoldoend breed vertrouwen bestaat in de voortzetting van zijn functie'.

Staf blijft aan

Alleen de VVD eiste op een gegeven moment dat ook Staf zijn consequenties uit de zaak zou trekken. Helaas is niet bekend hoe daarover in het kabinet werd gedacht. Volgens Kranenburg, jaren later in een interview, zouden PvdA-ministers Suurhoff en Samkalden Stafs heengaan hebben geëist. Staf zelf lijkt intussen niet geheel zeker van zijn zaak geweest te zijn. In de nacht van 20 op 21 mei belde hij De Gou uit bed om te vragen of ook hij moest aftreden. Maar zover kwam het dus niet. De KVP'er had de minister niet betrokken in het gebrek aan vertrouwen. Bovendien zou het aftreden van deze belangrijke minister zeker een kabinetscrisis hebben betekend. Daar wilde in elk

geval Drees op dat moment (nog) niet aan. Bekend is ook dat de premier niet zwaar aan staatssecretarissen tilde. Bij de algemene beschouwingen in oktober 1958 zou hij in de Tweede Kamer naar aanleiding van de affaire zeggen dat hij hun benoeming nooit had beschouwd als een even essentieel onderdeel van de kabinetsformatie als de benoeming van ministers.⁶² Kortom, Staf mocht blijven. In het debat in de Eerste Kamer op 21 mei zei de minister zich de gevoelens van onbehagen te kunnen voorstellen, doch hij zag daarin geen aanleiding om zich aan zijn verantwoordelijkheid te onttrekken. Als voornaamste argument voor zijn besluit om aan te blijven noemde hij de plicht om de militaire en burgerlijke medewerkers van zijn departement te beschermen tegen onverdiende aantijgingen.⁶³

Staf zou na de val van het kabinet nog zitting nemen in het rompkabinet-Beel. Daarna hield hij het voor gezien. Het is nog maar de vraag of hij zware politieke averij had opgelopen door de helmenaffaire, al was zijn afscheid minder glansrijk dan hij zich na acht jaar ministerschap waarschijnlijk had voorgesteld. Zo wilde zijn partij, de CHU, niet dat hij een rol speelde in de formatie, maar dat lijkt toch meer te maken hebben gehad met 'slijtage' doordat hij zo lang aan het bewind was geweest, dan met de helmenaffaire. In maart 1959 maakte het *Het Parool* de balans op van acht jaar ministerschap van Staf. Het (kritische) dagblad besteedde enige aandacht aan de 'vaak gerechtvaardigde' kritiek op de minister, maar concludeerde: 'Die kritiek raakt onderdelen en niet de hoofdlijn van deze bewindvoering. Bij het scheiden van de markt was er ons inziens aanleiding dit veel beschimpde paard de haver te geven die het heeft verdiend.'⁶⁴

In de helmenaffaire speelde de pers een actieve rol. Het was de campagne in de pers, en met name in *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*, die de affaire een politieke wending gaf. *De Telegraaf* zwengelde de kwestie aan met suggestieve artikelen en hield vervolgens het vuurtje brandend. Zonder twijfel heeft alle commotie in de pers de aanzet gegeven tot het parlementaire onderzoek. De publicaties waren Staf een doorn in het oog. Aan de Eerste Kamer liet hij bijvoorbeeld in mei 1958 weten dat hij het betreunde 'dat in een aantal perspublicaties het prestige van de krijgsmacht is aangetast'. In de Defensiecommissie klaagden de bewindslieden steen en been. Commissievoorzitter Tilanus (CHU) erkende eind november 1957 dat de pers soms irriteerde, maar 'daardoor moet men niet zijn geduld verliezen'. Eerder die maand had Koersen al gezegd van mening te zijn dat de pers geen verwijten mocht worden gemaakt: 'Ze horen iets en publiceren dan een artikel om meer te weten te komen.' De regering kon een en ander voorkomen door betere voorlichting.⁶⁵

Uit een interview dat een half jaar na zijn aftreden werd afgenomen, blijkt overigens dat Staf nog het meest verontwaardigd was over de manier waarop Wim Kan hem had behandeld in zijn oudejaarsconferentie 1958. De cabaretier zei toen: 'Weet u wat het is in Nederland: er wordt gemeten met twee maten. Da's jammer hoor. Staf is er nog en Kranenburg hebben ze voor de leeuwen gegooid. Vind ik zielig.' En: 'Als je tegen de atoombom bent moet je op Staf stemmen, want als hij raketten aankoopt, gaan ze zeker niet af.'⁶⁶ *De Telegraaf* was tevreden over het aftreden van Kranenburg. De krant toonde zich verbaasd dat dat niet eerder was gebeurd. Aftreden was nodig omdat volgens de hoofdredactie aan bewindslieden hoge maatstaven moesten worden opge-

legd: 'Doet men dit niet, dan missen deze leiders het morele recht, van hun ondergeschikten bekwaamheid en toewijding te verlangen.'⁶⁷

Ook al was het de KVP-fractie die een PvdA-staatssecretaris ten val bracht, de verslechterende verhoudingen in de rooms-rode coalitie, die in december 1958 zouden leiden tot de val van het kabinet, lijken daarbij geen rol te hebben gespeeld. Slechts even leek het erop dat de slechte coalitieverhoudingen tóch een rol speelden. Dat was de dag vóór het aftreden van Kranenburg, als gevolg van een artikel in *Het Parool* onder de kop: 'PvdA-aanval op Moorman vermoedelijk aanstaande'. Het Amsterdamse dagblad meende uit een verklaring van PvdA-defensiewoordvoerder Vermeer op te maken dat bij een eventueel aftreden de PvdA de aanval zou openen op de KVP-staatssecretaris van Marine, Moorman. Kort daarna bleek dat Vermeer onjuist was geciteerd; hij had er slechts voor gepleit dat omwille van het politieke evenwicht in het kabinet de PvdA weer een staatssecretaris op de defensiedepartementen zou krijgen. Zelfs een liberaal dagblad als de *NRC* meende dat alle misverstanden gewekt werden door de suggestieve kop boven het *Parool*-artikel en dat er van wraakgevoelens bij de PvdA geen sprake was.⁶⁸ Ook in retrospectief werd er geen verband gelegd tussen de helmen-affaire en de val van de rooms-rode coalitie. In de analyses in de pers in december 1958 over de kabinetscrisis speelde de affaire geen enkele rol. De meerderheid van de Kamer was aanvankelijk niet uit op het aftreden van Kranenburg. Als gevolg van diens onhandige optreden ontstond echter een algemeen gevoel van onbehagen over zijn werkzaamheden. Zelfs de PvdA nam het uiteindelijk niet voor de staatssecretaris op. Overigens kreeg de PvdA inderdaad nog een nieuwe staatssecretaris van Oorlog. Op 17 oktober werd M. van Veen, oud-burgemeester van Enschede, benoemd als opvolger van Kranenburg.

Het onderzoek van de commissie-Koersen

De commissie-Koersen was een bijzondere onderzoekscommissie krachtens artikel 39 van het toen geldende Reglement van Orde van de Tweede Kamer. Dit betekende dat zij minder bevoegdheden had dan een enquêtecommissie. Zo kon de commissie de getuigen niet onder ede horen, maar was zij aangewezen op het voeren van zogenaamde informatieve besprekingen. Daarvoor was de medewerking van de minister van Defensie vereist. De getuigen was verzekerd dat de stenogrammen van de gesprekken strikt geheim zouden blijven; anders zou het moeilijk zijn geweest om ambtenaren onbevangen te laten praten. Uiteindelijk gaf Staf de onder hem ressorterende functionarissen opdracht de commissie alle gevraagde inlichtingen te verstrekken en onthief hij hen van de geheimhoudingsplicht.⁶⁹

De commissie had haar eerste bijeenkomst op 13 mei 1958. De eerste van in totaal 182 'informatieve besprekingen' voerde ze op 5 juni (onder meer met Staf en Kranenburg), de laatste op 24 maart 1960. De Commissie publiceerde op 27 februari 1959 het eerste deel en op 13 juli 1960 het tweede en tevens laatste deel van haar verslag. Het eerste deel was hoofdzakelijk gewijd aan een analyse van de problemen bij het DML. De commissie toonde aan dat het directoraat deskundige krachten miste en geen continuïteit in het personeelsbeleid kende. Ten aanzien van de politieke verantwoordelijkheden wees de commissie op de onduidelijke taakafbakening op het ministerie van

Oorlog sedert de benoeming van Kranenburg in 1951. Formeel hield de staatssecretaris zich bezig met het dagelijks beleid volgens richtlijnen van de minister. In de praktijk hield Staf zich daar echter mee bezig, terwijl de richtlijnen die hij aan Kranenburg gaf nogal eens wisselden. De commissie bekritiseerde deze onduidelijke gang van zaken en concludeerde dat hierdoor de 'specifieke verantwoordelijkheid' voor de helmenaffaire niet bij één bewindsman kon worden gelegd. In het tweede deel van haar verslag formuleerde de commissie enkele aanbevelingen om de controle over de militaire bestedingen te vergroten. Allereerst diende de positie van de centrale accountantsdienst van het ministerie van Financiën te worden versterkt. Ten tweede moest de Kamer aandringen op een studie over de instelling van een doelmatigheidskamer, al dan niet als onderdeel van de Rekenkamer. Ten derde beval de commissie de uitbreiding aan van de werkzaamheden van de vaste commissie voor Rijksuitgaven, alsmede de instelling van het instituut van 'ombudsman'. Ten slotte zou de Kamer moeten aandringen op de opheffing van het plafondsysteem. De noodzaak van het defensieplafond was immers vervallen: de behoeften waren concreter bekend en er was een geloofwaardig legerplan, zulks in tegenstelling tot het begin van de jaren vijftig.⁷⁰

Het 'offensief' van de commissie-Koersen zou weinig opleveren. Haar werk werd ingehaald door de politieke realiteit. Op het moment dat het eerste deel van het verslag verscheen, had de eerstverantwoordelijke minister zijn langste tijd gehad. Er was geen sprake meer van dat de bewindsman eventueel tot heengaan gedwongen of, als alternatief, schoongewassen verklaard kon worden. De NRC sprak daarom van een 'surrogaatprocedure'.⁷¹ Toen het tweede deel verscheen was Staf al meer dan een jaar geen minister meer en was de rooms-rode coalitie definitief ten grave gedragen. Defensie-minister S.H. Visser (VVD), kon het verslag rustig behandelen alsof het een historische studie betrof (zoals een intern memo van Defensie het noemde).⁷² De politieke lont was uit het kruitvat. De behandeling van het verslag in de Tweede Kamer, op 18 oktober 1960, was om die reden politiek bloedeloos. De vraagstukken van de politieke leiding van het departement, van de organisatie van de aanschaffingsdiensten en van het defensieplafond zouden pas aan de orde worden gesteld bij de begrotingsbehandeling van Defensie in maart 1961. Uiteindelijk besloot de Kamer het rapport 'voor kennisgeving' aan te nemen.⁷³

Toch werden enkele veranderingen doorgevoerd. Allereerst werden de departementen van Oorlog en Marine in 1959 samengevoegd tot één ministerie voor Defensie. De accountants van Financiën kregen toegang tot dat nieuwe departement. Ook de benoeming van een 'zakenman' op Defensie werd vooral ingegeven door de wens dit 'bedrijf' eindelijk eens efficiënt te leiden. In het regeerakkoord figureerde prominent de zin: 'Er zal naar gestreefd worden om door doelmatige controle en door efficiënte bedrijfsvoering de uitgaven niet te doen uitgaan boven het niveau van de in het afgelopen jaar verrichte kasbetalingen.'⁷⁴

Van een verbetering van de parlementaire controlemogelijkheden zou evenwel geen sprake zijn. Op dit punt had de Kamer te hoge verwachtingen toen zij de taak van de commissie vaststelde. Reeds uit de 'informatieve besprekingen' bleek dat de steen der wijzen onvindbaar zou zijn. Oud-premier Drees erkende dat het mogelijk was vragen te stellen over verantwoorde besteding van de gelden; ook kon gemakkelijk worden nagegaan waar het geld precies aan was besteed. Maar het was volgens hem onmogelijk

om te beoordelen of dat geld *efficiënt* besteed was. Hoe moest een buitenstaander de begrippen 'voordelig' en 'doelmatig' tegen elkaar afwegen? Drees wist het niet. Tilanus, een andere gezaghebbende getuige, meende dat ook bij andere departementen grote bedragen werden uitgegeven die de Kamer bij lange na niet kon controleren. De CHU-leider, tevens voorzitter van de Defensiecommissie, voerde naast dit praktische bezwaar ook het principeargument aan dat de verantwoordelijkheid voor het beleid bij de minister lag; het parlement controleerde achteraf en moest zich verder niet met het beleid bemoeien.⁷⁵ De opmerkingen van Drees en Tilanus sneden stellig hout: het parlement moest niet op de stoel van de regering willen zitten. Maar kwam hun terughoudendheid niet óók voort uit het besef dat zij het voorafgaande decennium, en met hen de hele rooms-rode coalitie, medeverantwoordelijk waren geweest voor de ongelukkige gang van zaken?

Van de concrete aanbevelingen van de commissie-Koersen om de controle te verbeteren zou niets terechtkomen. In 1960 werd de instelling van een 'doelmatigheidskamer' afgewezen. Er kwam ook geen einde aan de gewraakte plafondmethode. Bij de behandeling van de Defensiebegroting voor 1961 stelde minister Visser dat handhaving daarvan wenselijk zou blijven 'zolang de snelle technische ontwikkeling, de onzekerheden met betrekking tot de mate van militaire hulpverlening, alsmede de onzekerheid in de personeelswerving blijven bestaan'.⁷⁶

Besluit

De helmenaffaire was een geruchtmakend schandaal. Toch was het politieke effect ervan vrij gering. Weliswaar werd staatssecretaris Kranenburg tot aftreden gedwongen, maar dat had meer met diens zwakke optreden in het parlement van doen dan met eventuele beleidsfouten. Deze gebeurtenis is verder interessant vanwege haar staatsrechtelijke implicaties. Het was namelijk de eerste keer dat een staatssecretaris door toedoen van de volksvertegenwoordiging aftrad. Dat betekende een erkenning van het politieke gewicht van dit pas in 1948 ingestelde ambt. Niet voor niets werd Kranenburg op diens afscheidslunch door zijn collega's geroemd omdat hij had bewezen dat staatssecretarissen een eigen politieke verantwoordelijkheid hadden. Ook is Kranenburg een van de weinige bewindslieden in de parlementaire geschiedenis die door de Eerste Kamer tot heengaan werd gebracht.⁷⁷

Op de achtergrond van de affaire speelde de fundamentele vraag omtrent de zeggenschap van de volksvertegenwoordiging over de defensie-uitgaven. Juist in 1956-1958 bleek dat de bezorgdheid hierover in het parlement groot was. Niet voor niets kreeg de bijzondere parlementaire Commissie Onderzoek Militair Aankoopbeleid, die een onderzoek moest doen naar de affaire, óók tot taak zich uit te spreken over de vraag 'op welke wijze verbetering ware te brengen in de controlemogelijkheid van de Kamer'. De commissie deed enkele vergaande aanbevelingen. Hiervan zou uiteindelijk maar weinig gerealiseerd worden. In zijn studie over het Nederlands defensiebeleid sinds de Tweede Wereldoorlog ziet de historicus J.W. Honig in dit teleurstellende resultaat een bevestiging van zijn stelling dat de Haagse politiek onvoldoende greep had op het defensiebeleid.⁷⁸ Deze stelling is alleszins geloofwaardig. Ondanks het aanvankelijke enthousiasme waarmee men ten strijde trok voor een grotere controle op het de-

fensiebeleid, durfde de Kamer toen puntje bij paaltje kwam niet door te bijten. Een verklaring voor de parlementaire terughoudendheid is moeilijk te geven. Deels was deze te wijten aan het besef dat een volledige parlementaire controle op de defensie-uitgaven een wensdroom was, zoals Drees en Tilanus de commissie probeerden duidelijk te maken. Deels bestond er gedurende de rooms-rode coalitie natuurlijk de medeverantwoordelijkheid van de regeringspartijen voor de beslissingen uit 1951 over de defensie-opbouw. Belangrijk was ten slotte dat het erop leek alsof de fracties kritiek in zaken van defensie niet gepast vonden. Er bestond een neiging om, zodra internationale samenwerking in het spel was, kritiek of oppositie gelijk te stellen aan deloyaliteit. Nederland moest een 'trouwe bondgenoot' zijn. Zoals Drees in zijn herinneringen schreef: uiteindelijk bleken de 'NAVO-verplichtingen' steeds onaantastbaar.⁷⁹

Noten bij hoofdstuk VII

- ¹ De paragraaf 'Het "gloeiende ijzer van de temmer". Onaanvaardbaarverklaringen tijdens Drees IV' is van de hand van Peter van der Heiden, m.u.v. de subparagraaf 'Schietsen met een kanon op een vlieg. De wijziging van de werkloosheidswet', die geschreven is door Martin Timmermans. Jan Willem Brouwer schreef 'Defensiebeleid op de korrel'.
- ² E. van Raalte, *Het Nederlandse parlement* (Den Haag 1991) p. 242-248 en 283-293.
- ³ HTK 1956, Bijl. 4456, Regeling van de ziekenfondsverzekering voor bejaarden en wijziging van de wet van 21 december 1950, Stb. K 590, tot uitbreiding van de toepassing van het Ziekenfondsbesluit, nr. 3, MvT, p. 4-6.
- ⁴ HTK 1956-1957, Bijl. 4456, Regeling ziekenfondsverzekering bejaarden, nr. 4, VV, p. 1-2 en nr. 6, Nota van Wijzigingen.
- ⁵ HTK 1956-1957, p. 3073-3074.
- ⁶ *Ibidem*, p. 3077-3078 en 3080.
- ⁷ *Ibidem*, p. 3081-3082.
- ⁸ Zie: Peter van Griensven, Peter van der Heiden en Marieke Hellevoort, 'Inkomenspolitiek: de welvaart verdeelt' in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 5, *Het kabinet-Drees III (1952-1956). Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 503-513.
- ⁹ HTK 1957-1958, p. 3494.
- ¹⁰ HTK 1957-1958, Bijl. 5000, Wijziging van de Werkloosheidswet, nr. 3, MvT, p. 2 en nr. 6, VV, p. 1-2.
- ¹¹ HTK 1957-1958, p. 3497-3498.
- ¹² *Ibidem*, p. 3502.
- ¹³ *Ibidem*, p. 3505; *de Volkskrant*, 20 dec. 1957.
- ¹⁴ HEK 1957-1958, Bijl. 5000, nr. 78, VV, p. 2; HTK 1957-1958, p. 587-588; HTK 1957-1958, Bijl. 5000, nr. 78c, Nota naar aanleiding van het Eindverslag, p. 3.
- ¹⁵ HEK 1957-1958, p. 3063-3082.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 3080.
- ¹⁷ *de Volkskrant*, 18 maart 1958; NRC, 19 maart 1958.
- ¹⁸ HTK 1957-1958, p. 582-587.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 3503.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 588-590.
- ²¹ *Ibidem*, p. 596-603.
- ²² *Ibidem*, p. 606.
- ²³ NA, notulen MR, 3 jan. 1958 en 21 maart 1958.

- 24 HEK 1957-1958, p. 3082.
- 25 HTK 1957-1958, p. 489-491 en 506-507.
- 26 J. de Kadet, 'Om de macht van onze beweging. De val van het kabinet-Drees', *Socialisme en Democratie* 16 (1959) p. 1-15.
- 27 Het gedeelte van de begroting dat was bestemd voor de uitgaven voor het militaire en burgerpersoneel steeg van 32% in 1951 naar 48% in 1955 en het zou in 1958 54% bedragen. HTK 1957-1958, Bijl. 4900-VIIIA, Rijksbegroting voor het departement van Oorlog voor het dienstjaar 1958, nr. 2, Nota ter algemene inleiding van de memories van toelichting, p. 4.
- 28 NA, Notulen MR, 8 aug. 1955.
- 29 NA, Archief Drees, inv.nr. 10, Defensieplafond, z.d.
- 30 Ibidem, Defensie inspanning in vergelijking met andere NATO landen, z.d.
- 31 Ibidem, De defensie 1957-1960, z.d. en De kabinetsformatie en het defensievraagstuk, 18 juni 1956.
- 32 'Drees als minister en minister-president' in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees* (Houten 1988) p. 156; M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*. Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar (Den Haag 1997) p. 531; KHA 1956, p. 12806; HTK 1956-1957, p. 178.
- 33 HTK 1956-1957, p. 225 en HEK 1958-1959, Bijl. 5196, 5293 en 5203 (Tweede Kamer), nr. 47a, MvA, p. 1.
- 34 NA, Notulen MR, 2 sept. 1957; J.H. Lubbers, *Van overloop naar overheveling. Mogelijkheden tot vergroting van de doelmatigheid in het Nederlandse financiële defensiebeleid* (Leiden 1962) p. 47.
- 35 HTK 1957-1958, p. 224, 230 en 252.
- 36 Geciteerd in Han Hansen, *De zes atoomtaken van Nederland* (Amsterdam 1982) p. 26.
- 37 NA, Notulen MR, 25 april 1958; W. Drees, *De vorming van het regeringsbeleid* (Assen 1965) p. 52-54 en W. Drees, 'De defensie-uitgaven', *Socialisme en Democratie* 28 (1971) p. 67-68.
- 38 J.W.L. Brouwer, 'Miljarden voor Defensie?' in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, deel 3, *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, band C, *Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) p. 330-334; Lubbers, *Overloop*, p. 33-37.
- 39 HTK 1956-1957, p. 173 en 224.
- 40 HEK 1956-1957, p. 310, 324, 334-335 en 338-339.
- 41 NA, Archief Tilanus, inv.nr. 181, Jonkman aan Tilanus, 28 maart 1957; Ministerie van Defensie, Centraal Archiefdepot (MvD, CAD), Archief Defensiecommissie (AD), Tilanus aan Jonkman, 10 okt. 1957 en Notulen Defensiecommissie, 24 okt. en 7 nov. 1957.
- 42 *Het Parool*, 18 maart 1959.
- 43 HTK 1957-1958, p. 748, 738, 744 en 787-788; HTK 1957-1958, Bijl. 4900-VIIIA, nr. 12, MvA, p. 5.
- 44 J. Hoffenaar en J.P.M. Schoenmakers, *November Romeo treed nader! De Nationale Reserve 1948-1998* (Den Haag 1998) p. 61-62.
- 45 HTK 1955-1956, Bijl. 4100-VIIIA, Rijksbegroting voor het departement van Oorlog voor het dienstjaar 1956, nr. 10, VV, p. 11 en nr. 12, MvA, p. 23.
- 46 HEK 1956-1957, Bijl. 4500-VIIIA, Rijksbegroting voor het departement van Oorlog voor het dienstjaar 1957, MvA, p. 4.
- 47 HEK 1956-1957, p. 309, 302 en 321. Zie ook: Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, p. 63-64.
- 48 HTK 1956-1957, p. 911-913, 917 en 923-924.

Hoofdstuk VII De parlementaire controle beknot?

- ⁴⁹ HTK 1957-1958, Bijl. 4900-VIII-A, nr. 12, MvA, p. 14; HTK 1957-1958, p. 762 en 789; Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, p. 74-75.
- ⁵⁰ HTK 1957-1958, Aanhangel, p. 61; Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, p. 75.
- ⁵¹ HTK 1957-1958, p. 997; Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, p. 91-92; NA, Notulen MR, 13 febr. 1959.
- ⁵² Een gedeelte van de volgende paragrafen is eerder verschenen als J.W.L. Brouwer, 'De helmenaffaire' in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) p. 200-235.
- ⁵³ HTK 1958-1959, Bijl. 5450, Verslag van de Commissie Onderzoek Militair Aankoopbeleid (COMA), nr. 1, Eerste deel van het verslag, p. 17-30.
- ⁵⁴ F.J. Kranenburg, 'Politieke verantwoordelijkheid', *Socialisme en Democratie* 16 (1959) p. 381; MvD, CAD, AD, Notulen Defensiecommissie, 7 nov. 1957 en 6 febr. 1958; *Trouw*, 22 april 1958.
- ⁵⁵ Th.D.J.M. Koersen (KVP) en G. Ritmeester (VVD) stelden vragen over de fabricage van de helmen, respectievelijk op 30 oktober 1957 en 20 januari 1958 (HTK 1957-1958, Aanhangel, nrs. 21 en 34). Op 24 maart 1958 stelde Ritmeester vragen over de levering van de gasmaskers (HTK 1957-1958, Aanhangel, nr. 46). Het proces tegen de van corruptie verdachte majoor leidde op 17 februari 1957 en op 8 en 22 april 1958 tot vragen van respectievelijk C. Berkhouwer (VVD), K.T.M. van Rijckevorsel (KVP) en Koersen (HTK 1956-1957, Aanhangel, nr. 2019 en HTK 1957-1958, Aanhangel, nrs. 2032 en 2035).
- ⁵⁶ HTK 1958-1959, Bijl. 5450, nr. 2, Brief van de minister voor Defensie, p. 4 en nr. 1, Eerste deel van het verslag, p. 16.
- ⁵⁷ HTK 1957-1958, p. 813; *De Telegraaf*, 21 april 1958; NA, Notulen MR, 18 april 1958.
- ⁵⁸ HTK 1957-1958, p. 974-976.
- ⁵⁹ *Ibidem*, p. 1040-1041.
- ⁶⁰ *Ibidem*, p. 1040 en 1048; *de Volkskrant*, 8 mei 1958.
- ⁶¹ HEK 1957-1958, p. 463, 465-466, 487 en 495; NRC, 22 mei 1958.
- ⁶² *Elsevier*, 4 jan. 1992; Gesprek L. de Gou met de auteur, 27 mei 1997; HTK 1958-1959, p. 83.
- ⁶³ HEK 1957-1958, p. 486-487.
- ⁶⁴ *Het Parool*, 18 maart 1959.
- ⁶⁵ HEK 1957-1958, Bijl. 4900-VIIIA, MvA, p. 8; MvD, CAD, AD, Notulen Defensiecommissie, 7 en 21 nov. 1957.
- ⁶⁶ *De Gelderlander*, 30 okt. 1959; Dick Slootweg (red.), *Ach ja... de jaren vijftig* (Amsterdam 1974) p. 177; *Het Vrije Volk*, 2 jan. 1959.
- ⁶⁷ *De Telegraaf*, 22 mei 1958.
- ⁶⁸ *Het Parool*, 23 mei 1958; NRC, 27 mei 1958.
- ⁶⁹ Centraal Archief Tweede Kamer (CATK), Archief COMA, inv.nr. 2, Notulen vergadering COMA, 13 mei 1958.
- ⁷⁰ HTK 1958-1959, Bijl. 5450, nr. 1, Eerste deel van het verslag, p. 3-4 en nr. 3, Tweede deel van het verslag, p. 30-35.
- ⁷¹ NRC, 2 maart 1959.
- ⁷² MvD, CAD, Archief bureau secretaris-generaal, Commissie-Koersen, Te behandelen punten commissie Koersen, z.d.
- ⁷³ HTK 1960-1961, p. 145.
- ⁷⁴ NA, Archief Korthals, inv.nr. 32, 1e gewijzigde ontwerp: overzicht hoofdlijnen regeringsbeleid, 15 mei 1959.
- ⁷⁵ CATK, Archief COMA, inv.nr. 49, Proces-verbaal gesprek met W. Drees, 8 april 1959 en inv.nr. 32, Proces-verbaal gesprek met H.W. Tilanus, 26 juni 1959.

- ⁷⁶ Lubbers, *Overloop*, p. 105; *HTK* 1960-1961, Bijl. 6100-VIII, Rijksbegroting voor het departement van Defensie voor het dienstjaar 1961, nr. 7, MvA, p. 19.
- ⁷⁷ *Elsevier*, 4 jan. 1992; H.A. Groeneveld, *De staatssecretaris in Nederland 1948-1988* (Deventer 1989) p. 118-124.
- ⁷⁸ Jan Willem Honig, *Defense policy in the North Atlantic Alliance. The case of the Netherlands* (Westport en Londen 1993) p. 75.
- ⁷⁹ Drees, *Regeringsbeleid*, p. 52-54.